

УДК 330. 101. 541

В. В. Огліх, Ю. Ф. Артеменко*Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара***СТРАТЕГІЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ВИРОБНИЧОЇ ФІРМИ**

У статті досліджена діяльність міжнародної виробничої компанії, яка планує реалізацію виготовлених товарів на офшорному ринку.

Ключові слова: планування, виробництво, зовнішньоекономічна діяльність, офшорний бізнес, нечіткі множини, ефективність зовнішньоекономічної стратегії

Актуальність проблеми. У сучасному світі бізнес все більше набуває інтернаціонального характеру. Транснаціональні корпорації існують вже давно, але в наш час глобалізації та мережі Інтернет на міжнародну арену виходить середній та, навіть, малий бізнес. У багатьох країнах світу існують більш менш лояльні системи оподаткування та умови ведення бізнесу, але й досі жодній державі не вдалося вберегтися від відтоку коштів до офшорів. За оцінками експертів, за роки незалежності з України було вивезено близько \$40 млрд, а приплив грошей у країну склав лише дещо більше \$4 млрд, більшу частину з яких становлять кошти, вивезені раніше [7]. Отже, держава зацікавлена в стимулюванні підприємств діяти не через офшорні зони [1–4].

Різні країни світу не тільки володіють різними природними, трудовими та фінансовими ресурсами, а й мають різні податкові системи [6–8]. Окрім національних законодавств, податкові питання у глобальній комерції регулюються міжнародними угодами, укладеними між окремими країнами. Взагалі, на думку більшості сучасних економістів, лібералізація міжнародної торгівлі, яка полягає у зниженні митних та нетарифних перешкод в міжнародній торгівлі є ефективним напрямком розвитку світової економіки. Позитивні наслідки звільнення міжнародних торгових зв'язків від існуючих тенет мають відчути всі верстви спільноти: споживачі – бо розшириться вибір запропонованих товарів та послуг, а посилення конкуренції призведе до зниження цін; виробники – лібералізація збільшить кількість їх потенційних клієнтів, знімаючи тим самим проблему безробіття та ін.

Для українського бізнесу, в умовах обтяжливої податкової системи, несформованості структури власності та недосконалої законодавчої бази, офшори є майже єдиним способом збереження коштів та участі у капіталі інших компаній, а також отримання грошей у потрібний час у будь-якій точці світу. Податкове планування [2, 5, 12], яке базується на принципах законності всіх способів та методів оптимізації оподаткування, економності впровадження схем оптимізації податків, індивідуального підходу до діяльності та особливостей конкретного платника, комплексності та варіантності застосування розроблених схем та методів, дозволить підприємствам більш ефективно керувати наявними ресурсами та скоротити податкові платежі, а звільнені кошти інвестувати у розвиток бізнесу. Нестабільність фінансових інститутів, високий ступінь ризику, притаманні економічній системі України, посилюють привабливість офшорного механізму для українських підприємств. Фінансові юрисдикції є більш захищеними, оскільки вони

працюють, як правило, у стійкій валюті та діють у стабільному фінансовому полі, що робить їх гарантами захисту інтересів клієнтів.

Протиріччя між інтересами держави і підприємців в умовах створення правової держави та ринкової економіки в Україні робить актуальним як з наукового, так і практичного погляду визначення на засадах математичного моделювання економічних параметрів регулювання міжнародної діяльності та управління діяльністю суб'єктів на підставі результатів аналізу інтеграційних процесів.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблемі ведення міжнародного бізнесу, питанням ролі глобальної системної динаміки у розвитку міжнародних економічних відносин присвячено цілу низку робіт. Моделювання глобального розвитку розвивається з початку 70-х років й зараз привертає до себе велику увагу урядів багатьох країн та різноманітних міжнародних організацій. Перші широко відомі моделі були розроблені за ініціативою Римського клубу – міжнародної некомерційної організації, яка, починаючи з 70-х років ХХ ст., вела активну пропаганду щодо привернення уваги суспільства Заходу до реально існуючих глобальних проблем. Проекти Дж. Форестера («Світова динаміка», WORLD-2, 1971 р.), Д. Медоуза («Границі зростання», WORLD-3, 1972 р.), М. Месаровича та Е. Пестеля («Людство перед вибором», 1974 р.) викликали великий суспільний резонанс, а теоретико-методологічні позиції та висновки авторів – багато дискусій. Ці засоби моделювання світового розвитку спрямували науковий інтерес на глобальні проблеми, стимулювали нові підходи.

У середині 70-х років роботи з глобального моделювання розгорнулися в багатьох країнах світу, значно розширився арсенал методологічних принципів та видів моделей. Під егідою ООН групою американських вчених на чолі з В. Леонт'євим була розроблена глобальна міжгалузева модель для прогнозування важливіших показників розвитку світової економіки на період 1970 – 2000 рр. Основні результати розрахунків за даною моделлю були представлені в 1977 р. в Нью-Йорку у доповіді експертів ООН «Майбутнє світової економіки». Вони стали орієнтиром для інших дослідних проектів, зокрема – це проект японських економістів І. Кайя, А. Ониши та ін. «Майбутнє глобальних взаємозв'язків», міжнародний проект ІНФОРУМ, розроблений під керівництвом К. Алмона та ін. Особливе місце серед глобальних проектів займає макромодельний комплекс із синтезу національних економічних моделей – LINK, розроблений під керівництвом Л. Кейна для надання безпосередньої консультативної допомоги американським урядовим органам у виборі ефективних заходів в процесі формування курсу внутрішньої та зовнішньої політики.

Не зважаючи на те, що дослідження економіки на глобальному рівні ведуться вже дуже давно, слід відзначити, що деякі питання, які б стосувалися фірми, що розгортає свою діяльність на міжнародному ринку, вивчені недостатньо. Існують лише загальні теоретичні правила поведінки, а також моделі аналізу поведінки фірми, які не приділяють достатньої уваги міжнародній складовій.

Мета роботи. Ураховуючи високу актуальність проблеми, мету роботи сформульовано як визначення орієнтирів щодо стимулювання міжнародної діяльності фірми на засадах економіко-математичного моделювання процесу планування виробничої діяльності фірми, що розглядає можливість реалізації своєї продукції на офшорному ринку.

Офшорний бізнес є одним з методів планування та мінімізації податків, який має широке практичне застосування у всьому світі [11, 13–16]. Цей метод передбачає використання компаній, заснованих у зонах з низьким оподаткуванням за відсутності валютного контролю. У рамках цього дослідження розглянуто діяльність виробничої фірми в атмосфері офшору та в умовах невизначеності ринкових цін на продукцію й ресурси, а також обсягів наявних ресурсів.

Промислове підприємство, яке розгорнуло свою діяльність на міжнародному ринку, виробляє n видів продукції, витрачаючи m видів ресурсів. Обсяг виробництва та реалізації j -ї продукції за ціною p_j становить x_j , $j = \overline{1, n}$. Собівартість продукції складається з постійних витрат, змінної частини собівартості виготовлення та реалізації продукції без урахування вартості спожитих ресурсів c_j , вартості виробничих ресурсів. Ринкова ціна одиниці i -го виробничого ресурсу $i = \overline{1, m}$ на ринку у разі придбання його великим оптом становить q_i^{onm} , а дрібним оптом q_i^{donm} .

Нормативні витрати i -го виробничого ресурсу на виробництво одиниці j -ї продукції задаються матрицею $A = \|a_{ij}\|$, $i = \overline{1, m}$, $j = \overline{1, n}$. Наявний обсяг i -го виробничого ресурсу дорівнює b_i , $i = \overline{1, m}$. Обсяг виробничого споживання i -го ресурсу становить y_i . Надлишки i -го виробничого ресурсу у обсязі w_i можуть бути реалізовані дрібним оптом за ціною q_i^{donm} . У випадку коли ресурсу i , $i = \overline{1, m}$ не вистачає, то додатковий ресурс у обсязі v_i може бути придбаний на ринку також за ціною дрібного опту.

Існує можливість проведення реалізаційної діяльності підприємства через офшорні компанії. За таких умов система оподаткування спиратиметься на такі положення:

– у власній країні сплачується тільки податок на додану вартість t , котрий входить до складу ціни на сировину потрібну для проведення виробництва продукції;

– в офшорній країні, як правило, стягується тільки податок на проведення операцій реалізації продукції t_{of} , який зазвичай набагато нижче податку на додану вартість країни виробника;

– припускається, що продукція та решта залишку виробничої сировини реалізується через офшорну фірму.

Задача максимізації чистого прибутку підприємства у його змінній частині може бути представлена такою моделлю:

$$Z = (1 - h)((1 - t_{of}) \sum_{j=1}^n p_j x_j - \sum_{j=1}^n c_j x_j - (1 - t) \sum_{i=1}^m v_i q_i^{donm} + \\ + (1 - t_{of}) \sum_{i=1}^m w_i q_i^{donm} - (1 - t) \sum_{i=1}^m y_i q_i^{onm} - \sum_{i=1}^m w_i q_i^{onm}) \rightarrow \max;$$

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} - y_i = 0, \quad i = \overline{1, m}, \quad (1)$$

$$y_i - v_i + w_i = b_i, \quad i = \overline{1, m}, \quad (2)$$

$$x_j^{\min} \leq x_j \leq x_j^{\max}, \quad j = \overline{1, n}, \quad (3)$$

$$y_i^{\min} \leq y_i \leq y_i^{\max}, \quad i = \overline{1, m}, \quad (4)$$

$$v_i^{\min} \leq v_i \leq v_i^{\max}, \quad w_i^{\min} \leq w_i \leq w_i^{\max}, \quad i = \overline{1, m}, \quad (5)$$

$$x_j \geq 0, \quad x_j - \text{цілі}, \quad j = \overline{1, n}, \quad (6)$$

$$v_i \geq 0, \quad w_i \geq 0, \quad i = \overline{1, m}. \quad (7)$$

Цільовою функцією задачі Z є максимізація чистого прибутку виробника, який залежить від системи оподаткування, доходу від реалізації на офшорному ринку продукції та залишків сировини, витрат на виробництво продукції та на придбання сировини. Обмеження задачі враховують неможливість використання для виробництва продукції сировини u_i i -го виду менше, ніж цього потребує технологія виробництва, збалансованість наявного на складі підприємства ресурсу i -го виду, тобто сума використаного на виробництво продукції ресурсу y_i та реалізованого залишку ресурсу w_i за вирахуванням обсягу поповнення ресурсу v_i повинна дорівнювати обсягу наявного на складі ресурсу b_i . У багатьох випадках відомі нижні та верхні границі змінних. З економічного змісту змінних випливає їх додатність та цілочисельність.

За детермінованих умов, коли значення некерованих параметрів вважаються відомими, аналіз та прийняття рішень значно спрощуються. Однак невизначеність ринкових цін на продукцію та на ресурси, обсягів дефіцитних ресурсів виробництва вимагає враховувати ці нечіткі фактори під час моделювання діяльності об'єктів ринкового середовища. Тому в роботі запропоновано нечіткий варіант даної задачі.

Нечітку модель можна отримати, якщо пом'якшити обмеження, тобто допустити можливість їх недотримання тією чи іншою мірою. Крім того, замість максимізації цільової функції можна вважати, що прибуток має досягти деякого заданого значення, причому з різними відхиленням значення цільової функції від цієї величини пов'язуються різні ступені допустимості.

Нехай a – задана величина цільової функції $f(x)$, досягнення якої вважається достатнім для виконання мети прийняття рішень, і нехай b є пороговий рівень b такий, що нерівність $f(x) < a - b$ означає сильне порушення нерівності $f(x) \geq a$. Тоді функцію належності для нечіткої функції цілі можна визначити таким чином:

$$\mu_G(x) = \begin{cases} 0, & \text{якщо } f(x) \leq a - b; \\ \mu_a(x), & \text{якщо } a - b < f(x) < a; \\ 1, & \text{якщо } f(x) \geq a, \end{cases}$$

де μ_a – функція належності, що описує ступінь виконання відповідної нерівності з погляду особи, яка приймає рішення.

Аналогічно визначається функція належності для нечітких обмежень.

За описаного вище підходу моделювання побудуємо модель виробника, враховуючи нечіткість визначення граничних обмежень, замінивши їх на нечітку конструкцію:

$$g_i = y_i - v_i + w_i \leq b_i + d_i, \quad i = \overline{1, m_1},$$

$$g_i = y_i - v_i + w_i \leq b_i, \quad i = \overline{m_{1+1}, m},$$

де g_i – нечітка множина, яка характеризується за допомогою функції належності $\mu_i(g_i): R \rightarrow [0, 1]$ з такими властивостями:

$$\mu_i(g_i) = 1, \text{ якщо } g_i \leq b_i,$$

$$\mu_i(g_i) = 0, \text{ якщо } g_i > b_i + d_i,$$

$$\mu_i(g_i) \in [0, 1], \text{ якщо } b_i < g_i \leq b_i + d_i,$$

$$\mu_i(g_i) \text{ монотонно спадає на відрізку } [b_i, b_i + d_i].$$

Позначимо через U множину, яку надалі вважатимемо універсальною множиною альтернатив цілі Z :

$$U = \left\{ g_i < b_i + d_i, \forall i = \overline{1, m_1}, g_i \leq b_i \forall i = \overline{m_1 + 1, m} \right\}.$$

Згідно з підходом Белмана-Заде нечітко поставлене завдання зводиться до такої задачі математичного програмування:

$$\lambda \rightarrow \max,$$

за умов

$$g_i < b_i + d_i, \quad i = \overline{1, m_1},$$

$$g_i \leq b_i, \quad i = \overline{m_1 + 1, m},$$

$$\lambda \leq \mu_z,$$

$$\lambda \leq \mu_i, \quad i = \overline{1, m_1},$$

$$0 \leq \lambda \leq 1,$$

$$\lambda = \min(\mu_z, \mu_1, \dots, \mu_{m_1}).$$

Найбільш простим випадком є такий, коли всі функції належності μ_i та μ_z є лінійними:

$$\mu_z(x) = \begin{cases} 0, & \text{якщо } z(x) \leq w_0 - d_0, \\ \frac{z(x) - (w_0 - d_0)}{d_0}, & \text{якщо } w_0 - d_0 < z(x) \leq w_0, \\ 1, & \text{якщо } w_0 \leq z(x), \end{cases} \quad (8)$$

$$\mu_i(x) = \begin{cases} 0, & \text{якщо } g_i(x) \leq b_i, \\ 1 - \frac{g_i(x) - b_i}{d_i}, & \text{якщо } b_i < g_i(x) \leq b_i + d_i, \\ 1, & \text{якщо } b_i + d_i \leq g_i(x), \end{cases} \quad (9)$$

де w_0 – задана величина функції $z(x)$;

d_0 – порогове значення функції $z(x)$.

Таким чином, нечітка задача трансформується у таку задачу:

$$\lambda \rightarrow \max,$$

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} - y_i = 0, \quad i = \overline{1, m},$$

$$x_j^{\min} \leq x_j \leq x_j^{\max}, \quad j = \overline{1, n}, \quad y_i^{\min} \leq y_i \leq y_i^{\max}, \quad i = \overline{1, m},$$

$$v_i^{\min} \leq v_i \leq v_i^{\max}, \quad w_i^{\min} \leq w_i \leq w_i^{\max}, \quad i = \overline{1, m},$$

$$\lambda d_0 - [(1-h)((1-t_{of}) \sum_{j=1}^n p_j x_j - \sum_{j=1}^n c_j x_j - (1-t) \sum_{i=1}^m v_i q_i^{\text{donm}} + \\ + (1-t_{of}) \sum_{i=1}^m w_i q_i^{\text{donm}} - (1-t) \sum_{i=1}^m y_i q_i^{\text{onm}} - \sum_{i=1}^m w_i q_i^{\text{onm}})] \leq -(w_0 - d_0),$$

$$\lambda d_i + y_i - v_i + w_i \leq b_i + d_i, \quad i = \overline{1, m_1},$$

$$y_i - v_i + w_i = b_i, \quad i = \overline{m_1, m},$$

$$x_j \geq 0, \quad x_j - \text{цілі}, \quad j = \overline{1, n}, \quad v_i \geq 0, \quad w_i \geq 0, \quad i = \overline{1, m}.$$

За таких умов значення d_0 та w_0 визначає ОПР, зважаючи на обмеження $z = w_0 - d_0, w_0 \leq \bar{z}$.

Зупинимося більш детально на обґрунтуванні виразів моделі та їхній значущості для оптимізації діяльності підприємства.

Відповідно до наведеного вище показник λ обирається з усіх можливих значень:

$$\lambda \leq \mu_z, \quad \lambda \leq \mu_i, \quad i = \overline{1, m_1}, \quad 0 \leq \lambda \leq 1, \quad \lambda = \min(\mu_z, \mu_1, \dots, \mu_{m_1}),$$

де μ_z – функція належності нечіткої множини можливих прибутків фірми ($z(x)$) залежить від нестабільних зовнішніх умов впливу). Ця функція визначається за формулою (8) і означає, що у разі коли за нестабільних умов реалізації продукції прибуток менший різниці між встановленим рівнем прибутковості фірми і його граничною величиною, то шуканий рівень виробництва не відповідає оптимальним умовам і належність такого розв'язку множині можливих рішень мінімальна. Коли ж одержаний прибуток від реалізації обраного обсягу продукції більший заданої величини можливих прибутків фірми, що, в свою чергу, означає найбільшу вірогідність належності розв'язку множині допустимих значень розв'язків, функція належності вважається такою, що дорівнює 1. Якщо очікуваний прибуток виявляється меншим заданої величини, але більшим, ніж різниця між нею та граничним значенням прибутку, це свідчить про приналежність значення показника ефективності виробництва множині, яка включає як чіткі, так і нечіткі значення показників виробництва, що визначають прибуток фірми виробника.

μ_i – функція належності нечіткої множини можливих обсягів використання реалізації кожного виду виробничого ресурсу. Її значення визначаються за такими ж правилами, як і для функції належності прибутку від реалізації продукції для кожного виду виробничих ресурсів окремо. Отже, коли обсяг використання або продажу кожного виду ресурсу з нечіткими умовами менший наявного обсягу ресурсу на складах підприємства, то належність множині можливих рішень такого варіанта вважається неможливою та дорівнює нулю. Якщо обсяг використання-продажу кожного виду ресурсу з нечіткими умовами менший або дорівнює наявному обсягу ресурсу на складі фірми з додаванням деякої нечіткої величини плаваючого балансу наявності ресурсу, але більший фактично наявного ресурсу на складі, то таке рішення вважається належним множині фактично можливих розв'язків і сприймається для фірми як оптимальне. Такий варіант розв'язку вважається найбільш вдалим та прибутковим для фірми, оскільки вона використовує максимально можливий потенціал виробничих ресурсів фірми і функція належності дорівнює одиниці.

Умова

$$\lambda d_0 - [(1-h)((1-t_{of}) \sum_{j=1}^n p_j x_j - \sum_{j=1}^n c_j x_j - (1-t) \sum_{i=1}^m v_i q_i^{\text{donm}} + (1-t_{of}) \sum_{i=1}^m w_i q_i^{\text{donm}} - (1-t) \sum_{i=1}^m y_i q_i^{\text{onm}} - \sum_{i=1}^m w_i q_i^{\text{onm}})] \leq -(w_0 - d_0)$$

дає нам збалансування величини прибутку за таким принципом: граничне значення прибутку, зменшене на величину нечітких показників впливу за вирахуванням отриманого чистого прибутку від реалізації продукції, має бути меншою або дорівнювати нечіткій множині допустимих альтернативних станів функції прибутку фірми.

Обмеження

$$\lambda d_i + y_i - v_i + w_i \leq b_i + d_i, \quad i = \overline{1, m_1},$$

$$y_i - v_i + w_i = b_i, \quad i = \overline{m_1, m}$$

задають баланс між витратами, закупівлею та продажем виробничих ресурсів із умовами нечіткої обмеженості, тобто з можливим деяким відхиленням між наявними ресурсами та частиною ресурсів, що використовуються. Таким чином, першу умову можна охарактеризувати так: для деякого переліку ресурсів різниця між змінною частиною використання-поповнення ресурсів на складі та споживанням потрапляє за обсягом у межі нечітких параметрів. Відповідно до цього друга частина обмеження свідчить про наявність точного балансу наявності-витрат ресурсів на підприємстві. Інші обмеження аналогічні моделі в детермінованому випадку.

Апробація запропонованої моделі на реальних даних про діяльність фірми, яка займається виробництвом обладнання та його реалізацією підтвердила те, що побудована модель нечітких параметрів є більш адекватною до умов, в яких реально функціонує сучасне підприємство.

Фірма, що займається виробництвом обладнання з твердого сплаву і кераміки для обробки металів, функціонує на міжнародному ринку, тому існує можливість застосувати схеми дій через офшорні компанії. Розглядається одна з простих схем, а саме виробник реалізує продукцію офшорній компанії за ціною p , а вона, у свою чергу, реалізує продукцію на світовому ринку за ціною $p + \delta$. Розмір величини δ є чистим прибутком фірми, але він залежить від багатьох чинників, у тому числі від платоспроможності ринку, на якому офшорна компанія реалізує продукцію.

Аналіз розв'язків показав, що за умов реалізації продукції через вітчизняні ринки, сплачуючи податки відповідно до закону своєї держави, у разі реалізації оптимального плану виробництва продукції підприємство буде отримувати прибуток у розмірі 1 130 552 грн. За умов реалізації продукції через офшорну зону з пільговими ставками оподаткування за незмінного виробництва та інших умов зовнішнього середовища підприємство буде отримувати прибуток у розмірі 1 336 455 грн. Аналіз отриманих результатів показав, що прибуток, отриманий компанією за використання стратегії реалізації продукції через офшорну зону, майже на 20% більше від прибутку, який фірма отримує, сплачуючи податки у власній країні.

Модель було використано для аналізу впливу ставки податку на прибуток на ефективність застосування офшорної схеми та на оптимальний план діяльності. Результати свідчать, що зменшення податкового навантаження на прибуток суттєво зменшує різницю у прибутках за умов використання або невикористання офшорної схеми.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений в роботі аналіз теоретичних та практичних основ діяльності фірми на міжнародному ринку дозволив дослідити вплив некерованих виробничих факторів на діяльність фірми з використанням офшорних юрисдикцій. Результати свідчать, що Україна може бути привабливою для залучення інвестицій, створення нових фірм і робочих місць, проте вона є недостатньо інтегрованою у світове господарство. Неefективна податкова політика позначається на внутрішніх економічних, соціальних та політичних процесах у країні, неоднозначно впливаючи на бізнес. Високі податкові ставки, з одного боку, сприяють наповненню бюджету, а з іншого – зменшують податкову базу і стимулюють використання офшорних схем для оптимізації оподаткування.

Держава, чітко розуміючи, що процесам, які відбуваються на світовому ринку, притаманні позитивні зворотні зв'язки, має розробити та ухвалити ряд кардинальних заходів, спрямованих на створення в країні умов для бізнесу.

Бібліографічні посилання і примітки

1. Апель А. Обналичивание и оффшорный бизнес в схемах / А. Апель. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 192 с.
2. Брызгалин А. В. Методы налоговой оптимизации / А. В. Брызгалин, В. Р. Берник, А. Н. Головкин. – М.: Аналитика-Пресс, 2002. – 45 с.
3. Бункина М. К., Движение инвестиций и оффшорные компании. / М. К. Бункина, А. М. Семенов // Основы валютных отношений. – М.: Аналитика-Пресс, 2005 – С. 11–22.
4. Горбунов А. Р. Оффшорный бизнес и создание компаний за рубежом / А. Р. Горбунов. – Изд. 2-е, перераб. доп. – М.: Анкил, 2001. – 159с.
5. Горбунов А. Р. Налоговое планирование и создание компаний за рубежом / А. Р. Горбунов. – М.: Издательская фирма «Анкил», 2002. – 138с.
6. Грачев Ю. Н. Внешнеэкономическая деятельность. Организация и техника внешнеэкономических операций: учебно-практическое пособие / Ю. Н. Грачев. – М.: ЗАО "Бизнес-школа" – "Интел-Синтез", 2000. – 80 с.
7. Данько Т. П. Свободные экономические зоны: учебное пособие / Т. П. Данько, З. М. Окрут. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 35 с.
8. Данько Т. П. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве: учебное пособие / Т. П. Данько, З. М. Окрут. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 97 с.
9. Кущенко В. В. Особые режимы внешнеэкономической деятельности: право и практика: Приграничная торговля, свободные экономические зоны, оффшорные компании: учебно-практ. пособие. – М.: Книжный мир, 2004.– 132 с.
10. Макогон Ю.В. Регіональні економічні зв'язки та вільні економічні зони / Ю. В. Макогон, В. І. Ляшенко, В. О. Кравченко. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 127 с.
11. Оффшорные фирмы в международном бизнесе: Принципы. Схемы. Методы. – М.: Евразийский Регион, 2003. – 363 с.
12. Пеппер Дж. Практическая энциклопедия международного налогового и финансового планирования / Дж. Пеппер. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 78 с.
13. Смородинская Н. Свободные экономические зоны: мировой опыт и украинские перспективы / Н. Смородинская, А. Капустин. – Вопросы экономики. – 2004. – № 12. – С. 126 – 140.
14. www.offshorecompany.ru/offshorezones/
15. www.offshore-now.com
16. Дані Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.

Надійшла до редколегії 25.06.2009.